

ISLAM DAN POLITIK DI MALAYSIA: SATU PENELITIAN AWAL TERHADAP SEJARAH, PERGOLAKAN DAN PERJUANGAN POLITIK *HARAKAH*, 1987-2007*

Nordi Achie

Abstract

This article aims to analyze two aspects. First, the historical development of Harakah. Second, the Harakah political role and its contribution to the development of politics and Islam in the context of political democratization and controversial democracy in Malaysia. The main questions which this article wishes to address are: how did political crisis scenario influence the reputation of Harakah; and why Harakah could act as an alternative newspaper during the national political crisis since the late 1990s?

Pengenalan

Sekadar renungan, ketika berucap merasmikan Majlis Zamalah Sastera *Berita Harian*, pada 20 November 1983, di Hotel Hilton (Kuala Lumpur), mantan Perdana Menteri Malaysia, Dr. Mahathir Mohamad memberikan hikmah nasihatnya dengan menegaskan:

Menulis tentang kebaikan dan menyokong kebaikan yang dilakukan oleh kerajaan bukanlah bermakna kita menjadi alat propaganda kerajaan. Ia sebenarnya membuktikan keberanian seseorang penulis. Memang mudah dan popular bagi penulis mengecam atau mengkritik, terutamanya jika kecaman dan kritikan itu ditujukan kepada kerajaan. Untuk menyuarakan sesuatu yang benar dan baik, walaupun tidak popular, amatlah sukar dan berat. Demikian juga dengan pembentangan atau penyokongan terhadap pendapat yang bertentangan dengan aliran pendapat semasa. Penulis yang bertanggungjawab mestilah berani menjalankan tugas ini, jika pembinaan negara hendak diteruskan. Pengkritik sosial mestilah berani berkata benar, di samping mengecam yang salah. Di samping itu, penulis mestilah didorong oleh kebijaksanaan atau hikmah. Ini bukanlah kebijaksanaan untuk memutarbelitkan kenyataan atau tipu muslihat, tetapi kebijaksanaan tulen dalam menimbang dan memilih antara yang baik dan yang buruk ....²

Artikel ini bertujuan memberikan penelitian awal terhadap penglibatan *Harakah* mengharungi kemelut politik (undang-undang drakonian³) dan demokrasi kontroversial (demokrasi drakula⁴) di Malaysia; dalam hubungannya dengan 20 tahun (1987-2007) keberadaan *Harakah* di pentas politik nasional, berdasarkan pemerhatian penulis secara dekat terhadap perkembangan *Harakah* sejak 1993 lagi (melebihi 10 tahun). Persoalannya, bagaimanakah pergolakan politik mempengaruhi reputasi *Harakah*, dan bagaimanakah pula *Harakah* berperanan sebagai akhbar alternatif apabila tercetusnya krisis politik nasional? Kedua-dua persoalan ini akan mendasari arus perbincangan selanjutnya.

***Harakah* Sebagai Semboyan Politik PAS**

Harakah ialah organ propaganda dan lidah rasmi⁵ Parti Islam Se-Malaysia (PAS).⁶ Namun, peranan *Harakah* sebagai wahana pendakwaan dan wacana intelektual kurang disedari⁷ dan

hanya sedikit sahaja diberikan perhatian.⁸ Sebagai gerakan politik Islam yang muncul pada 1951 dan menyertai pilihan raya kebangsaan pertama Tanah Melayu (1955),⁹ malah terus berkembang subur dewasa ini, pengaruh dan populariti PAS terus berkembang di persada politik nasional. Terlebih penting lagi, reputasi politik PAS berkembang seiring dengan pengaruh *Harakah*.¹⁰ Sebagai organ politik dan dakwah Islam PAS,¹¹ justeru perjuangan politik *Harakah* harus diberikan perhatian sewajarnya, tanpa penulis menafikan cabaran politik perkauman,¹² sejajar dengan peranan dan sumbangannya terhadap perkembangan politik di Malaysia.

***Harakah* (1987-2007): Arus Sejarah, Aspirasi Siasah dan Angkara Politiking**

Sebagai mukadimah perbincangan, latar belakang sejarah pengasasan *Harakah* dan perkembangannya dalam arus politik Malaysia, harus disentuh terlebih dahulu supaya penulis dapat memotretkan suasana politik yang melingkari perjuangan politik *Harakah* di pentas politik nasional. Selanjutnya, penulis akan mencungkil peranan dan sumbangan politik *Harakah* dalam tempoh dua dekad. Menerusi perbincangan berikutnya, penulis turut memberikan fokus terhadap tsunami politik nasional, akibat pemecatan dan pengaiban Anwar Ibrahim, dalam tempoh kemuncak kepanasan isu ini sekitar 1998-2001. Tragedi politik ini mempunyai perkaitan yang sangat rapat dengan peranan dan sumbangan politik *Harakah* sehinggalah permit penerbitan *Harakah* ditamatkan pada 2000 oleh Kementerian Dalam Negeri (KDN).

Sebelum edisi pertama *Harakah* diterbitkan pada 27 Mac 1987, dengan jumlah cetakan 15 ribu naskhah, tujuh hari menjelang Muktamar PAS Ke-33, PAS pernah menerbitkan beberapa media politik yang berperanan sebagai semboyan perjuangan PAS. Antaranya, *Suara Islam* (1955-1959, diterbitkan di Kota Bharu, era kepimpinan Asri Muda), *Bulan Bintang* (Kuala Lumpur) dan *al-Harakah* (Kuala Lumpur). Tidak banyak yang diketahui mengenainya, melainkan *Suara Islam*. Pengarang *Suara Islam* ialah Asri Muda.¹³ Edarannya antara 10-15 ribu setiap keluaran, sebagai majalah bulanan PAS, berhuruf jawi. Meskipun sambutan terhadapnya agak memuaskan, namun masalah kewangan mengakibatkan *Suara Islam* tidak dapat diterbitkan dengan lebih kerap. Harganya RM1.00 senaskhah, dan ada kalanya diagihkan secara gratis.¹⁴

Apabila *Suara Islam* tidak dapat diterbitkan secara bulanan, Hassan Syukri mengisi kelompongan ini dengan menerbitkan risalah mini, *Bulan Bintang*. Pengarang *Bulan Bintang* ialah Baharuddin Abdul Latif (nota: beliau juga merupakan pengarang *Berita PAS*).¹⁵ *Suara Islam*, selain berperanan penting sebagai lidah rasmi PAS, risalah ini turut memuatkan perkembangan gerakan Islam (*harakah Islamiah*) antarabangsa, seperti Ikhwanul Muslimin dan Jamaat Islami,¹⁶ bahkan PAS mendapat nafas perjuangan baharu – perubahan daripada kepemimpinan nasionalis kepada penerajuan ulama – ekoran daripada pengaruh gerakan Islam antarabangsa juga.¹⁷

Meskipun demikian, dalam pertengahan 1950-an sehingga pertengahan 1980-an, PAS tidak mempunyai media propaganda yang tekal, padahal PAS menyedari kepentingan media massa¹⁸ sebagai organ perjuangannya. Oleh itu, tahap keseriusan PAS terhadap kepentingan media propaganda, harus dipersoalkan.

Sekitar 1985, *al-Harakah* pula diterbitkan. Majalah politik ini sempat diterbitkan sebanyak 13 keluaran. Sambutan terhadapnya positif. PAS mendapat keuntungan hampir RM14 ribu. Keuntungan inilah yang dijadikan modal untuk menerbitkan *Harakah*. Akan tetapi, KDN (di bawah arahan Timbalan Menteri Dalam Negeri, Megat Junid Megat Ayub) telah merampas *al-Harakah* kerana tidak berpermit. Perampasan ini dilakukan pada 3 Ogos 1986. Namun, tindakan tersebut telah membuka mata pemimpin PAS untuk memohon permit daripada KDN (pada akhir 1986) dalam rangka menerbitkan suara rasmi PAS iaitu *Harakah*. Justeru, dalam tempoh sehingga pertengahan kedua 1980-an, inilah antara kelemahan

mencolok PAS dalam mengharungi cabaran politik demokrasi, sehinggalah mengakibatkan PAS dimalukan pada pilihan raya umum 1986.

Bagaimanapun, undi popular PAS pada pilihan raya ini terus meningkat (15.5%) berbanding pilihan raya 1982 (14%). Sementara itu, jumlah kerusi yang dimenanginya merosot: daripada 23 kerusi (1982 – 18 DUN dan 5 Parlimen) menjadi 16 kerusi (1986 – 15 DUN dan 1 Parlimen). Selain kelemahan organisasi PAS dalam pilihan raya, termasuklah dari segi medium propaganda dan kegagalan pakatan politiknya dengan organisasi politik bukan Melayu, punca utama kekalahan PAS juga disebabkan oleh politiking dalam persempadanan semula kawasan pilihan raya, seperti dilaksanakan oleh Suruhanjaya Pilihanraya Malaysia (SPR).¹⁹

Bagaimanakah politiking ini dilakukan? Pertama, kawasan majoriti pengundi PAS dipecahkan dua sekali gus mengakibatkan kekuatan PAS dalam kawasan tersebut hancur, khasnya apabila kesan pemecahan kawasan tadi digabungkan pula dengan kawasan majoriti pengundi Barisan Nasional (BN). Hasilnya, BN mendapat dua kerusi dengan cara “menelan” pengundi PAS yang telah dipecahkan tadi. Taktik ini digunakan di Kedah. Kedua, pilihan raya diadakan pada musim haji. Akibatnya, sebahagian penyokong setia PAS (golongan veteran) tidak dapat mengundi khasnya di Kedah, Kelantan dan Terengganu.²⁰ BN bergawai demokrasi. Pencapaian BN di Parlimen pada pilihan raya 1982 menyamai prestasi pilihan raya kebangsaan 1955. BN memenangi 176/177 kerusi Parlimen dan 256/351 kerusi DUN.²¹

Berbalik kepada tuas perbincangan: sebelum *Harakah* diterbitkan dalam bentuk akhbar tabloid pada 1987, PAS mempunyai medium politiknya tersendiri iaitu *al-Harakah*, bersaiz A4 dengan 24 halaman bercetak. Yang menariknya, nama “Harakah” telah dipopularkan sebelum berlangsungnya pilihan raya umum 1986 lagi. Pada 14 Julai 1986, PAS berjaya membentuk Harakah Keadilan Rakyat (HAK) untuk menentang BN. Anggota HAK ialah PAS, DAP, Nasma (Parti Nasionalis Malaysia), PRM dan Parti Demokratik Sepakat (SDP, sebelum ini dikenali sebagai Parti Sosialis Demokrat, serpihan DAP). HAK digerakkan oleh Nakhaie Ahmad, Naib Presiden PAS.

Sejurus selepas kekalahannya, Ishak Surin dengan bantuan Hussein Yaakob, bersama beberapa pemimpin PAS seperti Subky Abdul Latif, berbincang untuk menubuhkan Jabatan Penerangan PAS. Peristiwa ini berlaku di Chow Kit, Kuala Lumpur. Pada pertengahan 1980-an, Masjid Chow Kit berperanan sebagai speaker PAS di tengah-tengah ibu negara. Khutbah dan ceramah di masjid ini bersikap kritis terhadap kerajaan BN.²²

Hasil perbincangan ini, Subky dilantik sebagai Ketua Penerangan Jawatankuasa. Beliau ditugaskan untuk menyediakan kertas kerja konsep penerbitan akhbar politik PAS. Di samping itu, mereka berjaya menubuhkan Jabatan Penerangan dan Penyelidikan PAS. Seterusnya, kesemua Ketua Penerangan PAS (kawasan) diminta mengedarkan risalah berkala PAS. Pada peringkat ini, tajuk risalah berkala yang diterbitkan berbeza-beza untuk setiap keluaran, dan tarikh penerbitannya pun, tidak ditetapkan. Pihak PAS juga menghadapi masalah edaran kerana belum mempunyai pengedar khas. Tambahan pula, sebahagian anggota PAS mengalami sindrom kelesuan (sementara) selepas menerima pukulan maut BN pada pilihan raya umum 1986. Terlebih pahit lagi, kebanyakan syarikat percetakan di sekitar Kuala Lumpur enggan mencetaknya, dengan alasan *al-Harakah* milik PAS.

Dengan berbekalkan modal tiga ribu ringgit, akhirnya Yusof Jalil dan Rahim Kassim berjaya mendapatkan khidmat pencetak di Jalan Gombak (Desa Setapak) dengan kos 14 sen senaskhah. *Al-Harakah* turut dijual di Masjid Kampung Baru dan Masjid Jamek, Kuala Lumpur. Pusat kegiatan ini beroperasi di Pejabat Agung PAS, No. 28A, Jalan Pahang Barat. Mereka tidak mendapat gaji bulanan, sekadar ditaja makan tengah hari sahaja, teristimewanyalah nasi bungkus. Inilah rezeki harian mereka. Beginilah resam jurnalis-nasionalis Melayu sejak zaman kemasyhuran Abdul Rahim Kajai lagi (Bapa Kewartawanan

Melayu Moden). Setelah setahun bekerja, barulah Yusof dibayar gaji sekadar RM250 sebulan.²³

Antara tokoh terpenting yang bertanggungjawab menerbitkan *al-Harakah* ialah Nakhaie Ahmad. Ini bertepatan dengan peranannya sebagai Ketua Penerangan PAS (Pusat), di bawah naungan “Kepemimpinan Ulama”²⁴ yang diterajui oleh Yusof Rawa.²⁵ Akan tetapi, musuh politik PAS yang tersentak melihat perubahan ini, bertindak memomokkan PAS bertopengkan Islam, sebagai jenama jelek untuk menggantikan jenama usang: PAS ialah parti kopiah. Inilah resam politik dalam demokrasi. Perubahan ini, dari satu segi, memberikan nafas baharu kepada PAS. Dalam pada itu, media propaganda PAS ternyata masih lemah. Ketika itu, untuk menerbitkan siaran berita (mana-mana penerbitan tidak berkala), boleh dilakukan tanpa permit KDN. Peluang inilah yang dimanfaatkan oleh Nakhaie untuk sama-sama menerbitkan *al-Harakah*. Turut membantunya ialah Subky, Ishak dan Yusof. Isi kandungan *al-Harakah* menyerlahkan semangat baharu PAS, dengan citra kepemimpinan ulama.²⁶ Pada peringkat awalnya, edaran *al-Harakah* masih terhad di markas, masjid dan surau PAS sahaja.

Sungguhpun demikian, setelah PAS mengalami kekalahan teruk dalam pilihan raya umum 1986, timbul kesedaran untuk memperkukuhkan peranan *al-Harakah* secara serius dan holistik. Jawatankuasa khas PAS memutuskan bahawa antara punca utama kekalahan PAS ialah kelemahan senjata propaganda. Lantaran itulah, pengaruh dan kepentingan media politik dilihat secara tuntas. Pada akhir 1986, Nakhaie dan Subky memohon permit penerbitan akhbar PAS daripada KDN secara rasmi. KDN meluluskannya sebagai akhbar mingguan tanpa sebarang karenah. Pemegang pertama permit ini ialah Setiausaha Agung PAS, Hassan Syukri.

Keadaan ini tidaklah sukar dimengerti. Ketika itu, kedudukan UMNO-BN berada pada tahap penguasaan yang kukuh dan selesa, setelah kekalahan teruk dan prestasi buruk parti-parti pesaing dalam pilihan raya umum sebelumnya. Jelas, *Harakah* muncul dalam kawah pengalaman pahit ini. Antara saf awal yang turut menerbitkan *Harakah* ialah Azmi Hassan, Syed Mohammad Syed Hassan, Wan Azman Wan Abdullah, Lokman Adam, Mohd. Nor dan Mohamad Sabu, manakala Yusof, Hussein, Rahim, Ishak, Nakhaie, Subky, Hassan, Zin, Zulkifli dan Lutfi merupakan antara peneraju utama *Harakah* pada peringkat awal kekritikalannya.

Sungguhpun demikian, PAS dan *Harakah* menghadapi masalah terbesarnya iaitu dana. Untuk mengatasi masalah ini, Subky mengajukan idea konstruktif, dengan cara meminta pihak pengedar *Harakah* supaya memberikan wang pendahuluan kepada pihak penerbit *Harakah*, sebagai modal. Masalah kewangan juga menyebabkan pihak Jabatan Penerangan PAS tidak dapat membayar gaji kepada pemberitanya: Zulkifli Sulong (bahagian berita) dan Ahmad Lutfi Othman (rencana). Mereka hanya dibayar makanan dan tempat tidur sahaja. Pada peringkat yang kritikal ini, pihak *Harakah* hanya mampu membayar gaji Ketua Pemberita sahaja (Zin Mahmud), sekadar RM400 sebulan. Masalah ini selesai.

Akan tetapi, akibat pergolakan dalaman, Subki disingkirkan daripada sidang editorial *Harakah* pada Jun 1988. Zin pula mengundur diri. Nakhaie juga meninggalkan *Harakah* (seterusnya menyertai UMNO, parti yang pernah dikafirkannya) dan beliau menerbitkan majalah *Media Islam*. Apabila Nakhaie menyertai UMNO, ketiga-tiga pemimpin harapan PAS (penyokong Nakhaie) turut meninggalkan PAS: Saifuddin Nasution, Puad Zakarshi dan Che Johan Che Pa. Untuk sementara waktu, *Harakah* berpaut dengan Abdul Hadi Awang (Naib Presiden PAS), dan seterusnya diamanahkan kepada Daeng Sanusi Daeng Mariok. Beliaulah pemimpin yang sanggup bergolok dan bergadai untuk mempertahankan penerbitan *Harakah* pada saat-saat kegentingannya ini.

Buat pertama kalinya peranan *Harakah* benar-benar teruji pada pilihan raya umum ke-8, bertarikh 21 Oktober 1990. Sebelum itu, *Harakah* pernah menghadapi praujiannya

dalam pilihan raya kecil di Teluk Pasu, Terengganu (1988). Namun, peranan *Harakah* masih kurang menyengat dalam pilihan raya kecil Teluk Pasu. Terdapat dua punca asas. Pertama, akar kekuatan *Harakah* baru bertunas. Kedua, kesan negatif akibat pertembungan dalaman yang kritikal antara barisan pengasas *Harakah* itu sendiri, krisis melibatkan kem Nakhaie dengan kem Subki. Malah, berlaku pula semacam denyut pertembungan antara Pejabat Agung PAS (di Taman Melewar) dengan Pejabat *Harakah* (di Jalan Pahang Barat). Apakah punca hakikinya, belumlah dapat dipastikan (persoalan ini memerlukan kajian lanjutan yang berasingan).

Terlebih mengejutkan lagi, sekitar 1987-1988, *Harakah* hampir-hampir bankrap kerana kekucar-kaciran pengurusannya. Penyusunan semula perniagaannya diusahakan oleh Dr. Abdul Wahab Ismail (mantan Pengurus Kanan Proton) dan teraju kepengarangan *Harakah* diserahkan kepada Hussein Yaakub (nama pena masyhurnya, *Ibnu Muslim*) selaku Ketua Pengarang, sementara Zin Mahmud sebagai Timbalan Ketua Pengarang (1987-1988 dan kembali semula ke pangkuan *Harakah*, pada 1989-1992). Turut membantunya ialah Zulkifli Sulong, Ahmad Lutfi Othman, Zulkifli Yahya, Taufek Yahya, Bakar Hak dan Tarmizi Mohd. Jam. Seterusnya, mereka menggembelang tenaga untuk memperkukuh kekuatan politik PAS, menerusi penerbitan majalah *Dunia Islam* dan *Muslimah*.

Selepas Muktamar Tahunan PAS 1989, Daeng Sanusi Daeng Mariok (mantan pensyarah UKM) dilantik mengetuai Lembaga Urusan *Harakah*, dibantu oleh Mustafa Ali, selaku Timbalannya. Sejak itu, sistem dan struktur pengurusan *Harakah* disistematikkan, termasuklah kejayaan membentuk Skim Perkhidmatan *Harakah*. Dengan pengurusan Lembaga Urusan *Harakah* yang lebih cekap, masa dan fikiran dapat difokuskan untuk memantapkan *Harakah*. Hasilnya, sekitar awal 1990-an, sambutan terhadap *Harakah* semakin merakyat: jumlah edarannya meningkat daripada 15 ribu naskhah kepada 60 ribu naskhah setiap keluaran, sebagai akhbar dwimingguan. Bagaimanapun, jawatan Pengerusi Lembaga Urusan *Harakah* dipergilirkan untuk mengelakkan berlakunya sindrom autoritarianisme terhadap pengurusan tertinggi *Harakah*²⁷ selain bertujuan menyuntik idea baharu kepada *Harakah*, di bawah pucuk pimpinan yang berbeza-beza.

Seterusnya, medan ujian sebenar bagi *Harakah* ialah pada pilihan raya umum 1990 – tiga tahun selepas pengasasan *Harakah*. *Harakah* memainkan peranan tunggal sebagai barisan depan Angkatan Perpaduan Ummah (APU), gabungan PAS, Parti Melayu Semangat 46 (PMS 46),²⁸ Hamim dan Berjasa, menentang BN.²⁹ Peranan utamanya, sebagai peranti propaganda politik APU serta menangkis serangan politik daripada media propaganda BN. *Harakah* (Bil. 194, 12 Oktober 1990) memaparkan manifesto PAS, di muka depannya, “Membangun Bersama Islam”. Manifesto ini menzahirkan secara tegas dan jelas bahawa tidak ada pemisahan antara agama dan negara, tidak ada pertentangan antara politik dan Islam.³⁰ Menerusi edisi yang sama, *Harakah* juga menyiarkan manifesto PAS-PMS 46 iaitu “Selamatkanlah Malaysia”, cetakan huruf jawi dan rumi.

Dalam perkembangan berkaitan, *Harakah* memainkan peranan penting di Kelantan, untuk merebut sokongan pengundi di negeri Cik Siti Wan Kembang. Hasilnya, APU berjaya menawan Kelantan daripada BN. APU menyapu bersih 13 kerusi Parlimen dan 39 kerusi DUN Kelantan. Kekuatan APU di Terengganu juga menampakkan taring politiknya. APU berjaya meraih lapan kerusi DUN dan satu kerusi Parlimen di negeri Peny Menangis itu. Di kedua-dua buah negeri ini, peranan dan sumbangan politik *Harakah* tidak dapat dipersangsikan lagi sehinggalah Barisan Alternatif³¹ (PAS-KeAdilan-DAP) sekali lagi berjaya memanggang keegoan politik BN di Terengganu pada pilihan raya umum 1999, setelah BN berkuasa di Terengganu lebih daripada 20 tahun, di bawah panji kepemimpinan UMNO.

Prestasi cemerlang PAS pada pilihan raya umum ke-10 (November, 1999) berkait rapat dengan tragedi politik pemecatan Anwar Ibrahim.³² Oleh itu, latar belakang politik

Anwar dan isu pemecatannya perlulah disengol terlebih dahulu di sini. Beliau menyertai UMNO pada 29 Mac 1982. Anwar merupakan mantan aktivis mahasiswa Universiti Malaya. Beliau pernah menjadi Presiden, Persatuan Bahasa Melayu Universiti Malaya (PBMUM) dan Presiden, Persatuan Kebangsaan Pelajar Islam Malaysia (PKPIM). Anwar pernah terlibat dalam demonstrasi anti-Tunku sekitar awal 1970-an. Malah, ketika Dr. Mahathir³³ dipecat oleh Tunku, Dr. Mahathir berkempen di Universiti Malaya. Antara penyokongnya ialah Anwar. Setelah tamat pengajian (1971), Anwar mengasaskan Angkatan Belia Islam Malaysia (ABIM) dan menjadi Presiden ABIM (1972-1982). Antara sahabat karibnya dalam ABIM ialah Fadzil Noor, Nakhaie Ahmad dan Mohamad Sabu. Ketiga-tiga tokoh ABIM ini merupakan singa politik PAS.

Beliau pernah di-ISA-kan selama dua tahun (1974-1976) dan berkempen menyokong PAS, tetapi akhirnya menyertai UMNO pula. Justifikasinya, Anwar nekad menegakkan Islam dari dalam UMNO atau “pengislaman UMNO dari dalam”. Pada pilihan raya umum 1982, Anwar bertanding di kerusi Parlimen Permatang Pauh (Pulau Pinang) dan menang dengan majoriti 14, 352 undi, menumpaskan calon PAS dan DAP. Anwar menaiki tangga politik UMNO dengan pantas: Ketua Pemuda (1982-1987), Naib Presiden (1987-1993) dan Timbalan Presiden (1993-1998). Sebelum dipecat daripada kabinet, Anwar pernah dilantik sebagai Menteri Kebudayaan, Belia dan Sukan (1983), Menteri Pertanian (1984), Menteri Pendidikan (1986), Menteri Kewangan (1991) dan Timbalan Perdana Menteri (1993). Bagaimanapun, langit politik tidaklah semestinya sentiasa cerah.³⁴

Setelah lima tahun menjadi Timbalan Perdana Menteri, Anwar menerima surat perlucutan jawatan sebagai Timbalan Perdana Menteri dan Menteri Kewangan pada 2 September 1998, pukul 7.05 malam di kediamannya (Bukit Damansara), terletak kira-kira 50 meter dari kediaman rasmi Perdana Menteri, Sri Perdana di Jalan Damansara. Antara yang menghantar surat tersebut ialah Ketua Polis Negara, Abdul Rahim Nor. Pada malam itu, lebih seribu penyokong Anwar berkahung di kediamannya. Pada keesokan harinya, Majlis Tertinggi UMNO bermesyuarat tergepar lantas memecat Anwar sebagai Timbalan Presiden UMNO. Beliau juga dipecat daripada UMNO.³⁵ Sejak awal kemelut ini lagi, apatah lagi setelah beliau menjadi tahanan politik tanpa bicara pada 20 September 1998, Anwar menyifatkan dirinya sebagai mangsa konspirasi elit politik tertinggi negara, dan penyataannya ini telah disahkan oleh Mahkamah Tinggi Persekutuan (Hakim Dato’ Mohd. Hishamuddin Mohd. Yahya) pada 18 Ogos 2005.³⁶

Ekoran pemecatan Anwar Ibrahim³⁷ (perhatian: beliau dituduh menjadi ejen CIA, pelanggan pelacur, mempunyai anak luar nikah dengan Shamsidar, isteri Azmin Ali, dan peliwat Azizan, Dr. Munawir, Sukma, Hairani dan Meor – kesemuanya gagal dibuktikan)³⁸ dalam tempoh 1998-2000, pendedaran dan penjualan akhbar-akhbar arus perdana mengalami kemerosotan yang paling teruk.³⁹ *New Straits Times* (merosot 34%), *Utusan Malaysia* (menjunam 27%) dan *Berita Harian* (merudum 34%). Shahnnon Ahmad, dalam novel satiranya, *SHIT*, memomokkan *Utusan Malaysia* sebagai “Utusan Meloya” dan “Berita Hasutan” menggantikan *Berita Harian*; sementara *NST* pernah diberikan jenama baru, “New Satanic Times”. Selain *Harakah*, akhbar dan majalah politik nasional yang turut mendapat sambutan masif ialah *Eksklusif* dan *al-Wasilah* selain *Detik* dan *Tamadun*. Namun, permit akhbar dan majalah ini telah ditamatkan oleh KDN kecuali *Harakah* dan *Tamadun*. Tujuannya jelas, untuk mengempang pengaruh politik Barisan Alternatif, khasnya PAS dan KeADILan.⁴⁰

Menjelang pilihan raya ke-10,⁴¹ jumlah cetakan *Harakah* mencecah 400 ribu naskhah, dua kali ganda lebih tinggi berbanding akhbar-akhbar arus perdana, lebih-lebih lagi *Utusan Malaysia* dan *Berita Harian*. Jumlah cetakan *Harakah* mulai melambung tinggi selepas isu peracunan Anwar Ibrahim dengan racun arsenik. Dipercayai Anwar diracuni dalam tempoh hampir setahun dalam penjara, semenjak beliau di-ISA-kan (ditahan tanpa bicara di bawah

Akta Keselamatan Dalam Negeri) pada 20 September 1998, sehinggalah peracunan Anwar disahkan oleh (pakar arsenik) Gribbler Pathology, Melbourne (Australia) pada 18 Ogos 1999. Laporan perubatan ini mengesahkan tahap kandungan racun arsenik dalam badan Anwar ialah 77 kali ganda berbanding tahap normal.⁴² Angkara siapakah ini? Sejak itu, *Harakah* dicetak 350-380 ribu setiap keluaran. Jumlah ahli PAS yang mencecah 400 ribu pada 1997, terus meningkat kepada 450 ribu pada September 1998.⁴³ Menjelang pilihan raya umum November 1999, buat julung kalinya PAS melancarkan *Harakahdaily*, menerima sekitar 380 ribu kunjungan, setiap hari.

Jika dibandingkan dengan prestasi *Harakah* sehingga pertengahan 1990-an, jumlah cetaknya ialah sekitar 75 ribu naskhah. Meskipun jumlah ini agak besar, namun peningkatan di atas jelas sangat memberangsangkan, walaupun bukan luar biasa. Pada masa yang sama, majalah *Tamadun* (Oktober 1998) dicetak sejumlah 150 ribu naskhah, manakala majalah dwibulanan, *Detik*, pimpinan Ahmad Lutfi Othman,⁴⁴ mempunyai lebih 80 ribu pelanggan tetap, sebelum diharamkan pada Disember 1999. Politikus BN melihat perkembangan ini dengan kerlingan cemburu.⁴⁵

Pilihan raya umum ke-10 ialah prestasi terbaik⁴⁶ PAS sekitar 40 tahun sejak parti berkenaan menyertai pilihan raya kebangsaan Tanah Melayu pada 1955. PAS mengekalkan kemenangan bergaya di Kelantan dan merampas Terengganu daripada BN. Di Kedah misalnya, PAS memenangi lapan kerusi Parlimen, berbanding UMNO (lima kerusi), dan MCA-Gerakan masing-masing satu kerusi. Di Pahang, Naib Presiden UMNO dan Menteri Pertahanan, Najib Tun Razak, diselamatkan oleh undi pos (polis dan tentera) di Pekan. Beliau hampir kalah di tangan Ramli Mohammad (PAS). Najib menang tipis dengan majoriti hanya 241 undi.⁴⁷ Di Selangor pula, BN berjaya diselamatkan oleh hampir 700 ribu pengundi baharu, namun dipercayai nama mereka belum didaftarkan oleh SPR beberapa bulan terakhir menjelang November 1999. Pihak Barisan Alternatif terpinga-pinga dengan data mutakhir ini.⁴⁸

Bagaimanapun, dalam kerangka demokrasi drakula dan undang-undang drakonian,⁴⁹ lebih-lebih lagi akibat prestasi buruk BN dalam pilihan raya tersebut, *Harakah* telah dipermangsakan. Antara yang terawal menjadi sasaran politik ialah Ketua Pengarang *Harakah*, Zulkifli Sulong. Beliau telah didakwa mengikut Akta Hasutan pada Januari 2000. KDN, di bawah perpegangan Timbalan Perdana Menteri merangkap Menteri Dalam Negeri, Abdullah Ahmad Badawi (terkenal dengan jolokan manja “*Mr. Clean*”), mengarahkan supaya edaran *Harakah* dirampas di luar premis PAS.

Pada masa yang sama, KDN menyekat edaran dan jualan *Harakah*. *Harakah* hanya boleh dijual di markas dan pejabat PAS sahaja. Penjualan *Harakah* pula mesti dilakukan dengan menggunakan rak khas yang tertulis: “*Harakah – Untuk Ahli PAS Sahaja*”.⁵⁰ Pihak pengurusan *Harakah* membantah persyaratan sedemikian menerusi *Harakah*, 3 Januari 2000. Mengapa? Rasionalnya, tindakan KDN memberikan kesan negatif terhadap reputasi *Harakah*. Persepsi masyarakat awam terhadap *Harakah* tercalar seolah-olah *Harakah* menyerupai “candu terlarang lagi berbahaya” sehingga mesti diletakkan di atas rak khas. Bagi golongan bukan ahli PAS pula, mereka berasa tertekan untuk membeli *Harakah*. Implikasi perundangannya jelas. Pelanggaran terhadap arahan KDN, kemungkinan mereka (golongan bukan ahli PAS) dilokapkan.

The New Straits Times, 19 Januari 2000, melaporkan KDN merampas *Harakah* secara masif. Misalnya, sejak 3 Januari hingga 19 Januari 2000, sebanyak 864 naskhah *Harakah* dirampas di Tumpat, Pasir Mas, Kuala Krai, Bachok dan Kota Bharu. Di sekitar Kuala Lumpur, dilaporkan sebahagian pekedai telah diugut oleh pihak KDN supaya tidak mengedarkan *Harakah*. Malah, sebilangan pengedar *Harakah* berdaftar, turut dihadapkan ke mahkamah dengan pelbagai pertuduhan. Akhirnya, mereka dibebaskan daripada kesemua pertuduhan. Pengalaman pahit ini pernah dirasai oleh Abdul Wahid Ahmad Ibrahim.⁵¹ Beliau

menjadi pengedar *Harakah* berdaftar sejak 1994, malah Abdul Wahid merupakan antara pengedar rasmi *Harakah* yang terawal di Lembah Kelang. Akibat dikenakan pelbagai cantasan politik oleh KDN, jumlah jualan *Harakah* turut merosot. Namun, pada musim pilihan raya 2004 (pilihan raya umum ke-11), edaran *Harakah* meningkat semula pada paras 200 ribu naskhah.

Tekanan politik terhadap *Harakah* semakin getir menjelang berakhirnya tempoh penerbitan *Harakah*, pada Februari 2000. Namun, sokongan rakyat terhadap *Harakah* semakin menggerunkan pula. Dipercayai, KDN tidak akan memperbaharui permit penerbitan *Harakah*. Di Masjid Negara misalnya, ribuan jemaah solat Jumaat mengadakan solat hajat dan berdemonstrasi sebagai menyatakan sokongan dan simpati terhadap *Harakah*. Demonstrasi terbesar diadakan di Kota Bahru Kelantan, melibatkan puluhan ribu penyokong PAS. Ketika itu, KDN masih memasung permit penerbitan *Harakah*. Suasana menjadi tegang. *Harakah* menanti penuh debaran. Rakyat memerhati penuh harapan. Dalam tempoh kritikal ini, Lembaga Pengarah *Harakah* memohon satu lagi permit baharu (sebagai persediaan awal menunggu kemungkinan permit penerbitan *Harakah* tidak dilanjutkan oleh KDN), penerbitan akhbar harian PAS iaitu "Purnama". Permohonan ini ditolak oleh KDN.

Pada awal Mac 2000, KDN mengenakan pelbagai syarat baharu untuk semua akhbar parti politik. Antaranya, semua parti politik hanya dibenarkan menerbitkan akhbar dwibulanan sahaja, tidak terkecuali *Harakah*. Ini merupakan hirisan pedih buat *Harakah*. Sejak itu, naskhah sulung *Harakah* diterbitkan dua kali sebulan, menerusi edisi 1-15 Mac 2000. Daripada berharga RM1.30 senaskhah, *Harakah* dijual dengan harga RM2.50 senaskhah kerana berlakunya pertambahan ruangan dan jumlah halamannya. Dalam perkembangan berkaitan, jualan *Harakah* merosot kepada 200 ribu naskhah pada Mac 2000, namun mulai stabil semula, dari semasa ke semasa, dalam lingkungan 260-280 ribu naskhah setiap keluaran. Akibat disekat oleh KDN, daripada lapan kali sebulan kepada dua kali sebulan (dwimingguan kepada dwibulanan), *Harakah* terlepas begitu banyak isu semasa untuk dipolitikkan. Sementara itu, *Detik*, *al-Wasilah*, *Panji Masyarakat* dan *Eksklusif* turut merasai bahang tekanan politik KDN menerusi kuasa pemberian permit penerbitan.

Tidak cukup setakat itu, pada 5 Ogos 2001, KDN merampas akhbar-akhbar politik yang mempunyai permit sah dan mematuhi syarat penerbitan KDN sendiri. Antara yang dipermangsakan ialah majalah *Semasa*, *Cabaran*, *Bebas*, *Gossip* (majalah politik yang membicarakan pergolakan dalaman UMNO) dan *Warkah* (akhbar rasmi kerajaan negeri Kelantan). Rampasan akhbar diteruskan pada 13 Ogos 2001. Misalnya, di daerah Kuala Langat, Selangor. Operasi ini diketuai oleh ASP Samugama a/l Virasamy. Menurutnya, "Apa saja akhbar yang menyiarkan cerita pasal Anwar tidak boleh dijual". Dalam perkembangan berkaitan, sebilangan Pemuda UMNO mengamuk di Pesta Buku Antarabangsa, PWTC, pada 25 Mei 2001. Mereka mengugut, mengasari dan memukul pekedai yang menjual buku, kaset dan CD ceramah Dr. Haron Din dan Ismail Kamus (kedua-duanya tokoh PAS), di premis jualan Sarjana Media dan Pustaka Alhas. Malangnya, antara tajuk ceramah (kaset) yang dipecahkan ialah "Kesempurnaan Sembahyang, Siri Dua" oleh Dr. Haron Din, bukannya ceramah politik.⁵²

Bahana politik bukan sahaja tertusuk kepada *Harakah*, malah pada pertengahan 2001, MCA telah "merampas secara paksa" Nanyang Press Holding. Akibatnya, dua akhbar berbahasa Mandarin yang berani dan telus dalam melaporkan berita-berita gerakan reformasi, *Nanyang Siang Pau* dan *China Press*, berjaya dikuasai oleh MCA. Perdana Menteri, Dr. Mahathir mendapati: "*Nanyang* dan *China Press* merupakan alat parti pembangkang. Mereka aktif berkempen menentang kami [BN]". Tidak cukup setakat itu, pada awal 2001, permit pengedaran *Asiaweek* dan *Far Eastern Economic Review (FEER)* disekat oleh KDN. Akibatnya, pengedaran *Asiaweek* tertangguh enam bulan dan *FEER*, tiga bulan. Sekatan ini mengakibatkan *Asiaweek* kerugian sekitar 25 ribu naskhah dan *FEER* mengalami kerugian

kira-kira 15 ribu naskhah. Sekatan-sekatan politik ini mencemarkan lagi reputasi Dr. Mahathir sendiri. *Reporters Sans Frontiers (RSF)* telah meletakkan Dr. Mahathir sebagai “10 Musuh Media Paling Utama” dan membenamkan Malaysia di tangga ke-110, daripada 139 negara antikebebasan media.⁵³ Sungguhpun begitu, *Harakah* terus bernafas di bawah pengawasan ketat KDN. Keadaan ini tetap memberikan peluang keemasan kepada *Harakah* untuk meneruskan perjuangannya dan memberikan sumbangan konstruktif biarpun kebebasannya terbatas.⁵⁴

Kesimpulan

Harakah telah menempuhi laluan yang sangat sukar dalam empat tahap penerbitannya. Pertama, *Harakah* diterbitkan dalam situasi serba kekurangan: masalah kesempitan wang dan kekurangan tenaga penggerakannya. Kedua, *Harakah* menghadapi hari-hari yang amat genting apabila berlakunya pergolakan dalaman barisan kepimpinan *Harakah*. Ketiga, *Harakah* menghadapi ujian yang besar dalam beberapa sisi pilihan raya untuk membuktikan keberkesanan peranannya sebagai organ perjuangan PAS dan Barisan Alternatif. Keempat, *Harakah* berdepan dengan laluan paling getir apabila mendapat tekanan politik menerusi kuasa pemberian permit penerbitan yang dipegang KDN. Meskipun mengharungi pengalaman yang sukar, namun *Harakah* masih dapat meneruskan perjuangannya dengan sokongan pemimpin dan rakyat. Di sinilah terletaknya umbi kelangsungan *Harakah* – di depannya PAS dan di belakangnya rakyat. Sejarah *Harakah* membuktikan tidak ada hamparan permaidani merah dalam perjuangan. Sesungguhnya, perjuangan menuntut pengorbanan. Dalam perjuangan, hanya terdapat dua persimpangan di depan sama ada terbilang atau terbuang.

Nota

* Kertas ini dibentangkan dalam Persidangan Antarabangsa Pengajian Kemanusiaan (PAPK), anjuran Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa, Universiti Malaysia Sabah, bertempat di Hotel Tabung Haji, Kota Kinabalu, 24-25 Mei 2017.

² Lihat teks lengkap ucapan beliau yang diterbitkan dalam Mansor Ahmad Saman dan Ahmad Sebi, *Peranan Media Dalam Masyarakat Modern*, Deawan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1996, hlm. 136-137 (dengan sekelumit suntingan yang melibatkan beberapa perkataan klise terutamanya apabila dalam konteks ucapan itu sendiri, tanpa mengubah makna asalnya).

³ Merujuk kepada manipulasi Akta Keselamatan Dalam Negeri (ISA) – ikuti kupasan selanjutnya.

⁴ Merujuk kepada politiking persempadanan semula pilihan raya yang merugikan parti-parti pesaing BN – contohnya akan disebutkan nanti.

⁵ *Harakah*, 2/10/1998, hlm. 1.

⁶ Sebelum 1963, dikenali Persatuan Islam se-Malaya (PAS). PAS, dalam bentuk asalnya ialah Persatuan Ulama Se-Tanah Melayu, yang diasaskan pada 23 Ogos 1951, di Bangunan Kelab Melayu Bagan, Butterworth (Pulau Pinang). Permohonan PAS sebagai parti politik hanya diluluskan dua minggu sebelum pilihan raya kebangsaan 1955, iaitu pada 31 Mei 1955. Apakah motif politik British?

⁷ Lihat (misalnya) lihat Muhammad Abu Bakar, “Pendakwahan, penghayatan Islam dan Politik Kepartian”, dalam *Potret Masa: Persaingan Ideologi dan Pemulihan Tradisi*, Gateway Publishing House, Kuala Lumpur, 1994, hlm. 104-108.

⁸ Mengenai perkaitan antara kedua-duanya dalam sesebuah gerakan dan perjuangan Islam, lihat (misalnya) Imam Hassan al-Banna, *Himpunan Risalah*, Pustaka Salam, Kuala Lumpur, 2003.

⁹ PAS hanya menang satu kerusi daripada 52 kerusi yang dipertandingkan, iaitu di Kerian, Perak. Calon PAS, Ahmad Hussein mengalahkan calon UMNO, Sulaiman Palestin. Perikatan memenangi 51/52 kerusi.

¹⁰ *Harakah*, 2/10/1998, hlm. 20.

¹¹ *Harakah*, 2/10/ 1998, hlm. 1.

¹² Untuk gambaran umum mengenainya, lihat Muhammad Abu Bakar, “Perkauman dan Proses Politik”, dalam *Potret Masa: Persaingan Ideologi dan Pemulihan Tradisi*, Gateway Publishing House, Kuala Lumpur, 1994, hlm. 54-64.

¹³ Mengenai penglibatan Asri dalam PAS, lihat *Memoir Politik Asri*, Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 1993.

¹⁴ Maknanya, percuma (tanpa bayaran). Lihat *Kamus Dewan*, Edisi Keempat, hlm. 484.

¹⁵ Mohamad Hashim, *PAS: Sejarah Kebangkitan dan Masa Depan*, 1950-2000, hlm. 48. Nama penanya ialah Ibnu Hasyim. Beliau merupakan aktivis PAS. Pernah menjadi Pengarang majalah *Ummah* (1989-1990). Untuk butiran lanjut, lihat *ibid.* (kulit luar belakang).

¹⁶ Untuk mendapatkan gambaran keantarabangsaannya secara ringkas, lihat (misalnya) Yusuf Qardhawi, *Pasang Surut Gerakan Islam*, Pustaka Syuhada, Kuala Lumpur, 1987.

¹⁷ Untuk latar belakang ringkas, lihat Muhammad Abu Bakar, “Pergerakan Islam dan Penyatuan Ummah”, hlm. 148-151 dan “Persengketaan Antarabangsa dan Pembabitan Ummah”, hlm. 11-21 dalam *Potret Masa: Persaingan Ideologi dan Pemulihan Tradisi*.

¹⁸ Mengenai kepentingannya dalam konteks Malaysia, lihat (misalnya) Mansor Ahmad Saman dan Ahmad Sebi, *Peranan Media Dalam Masyarakat Moden*. Hamzah Hamdani (ed.), *Media Massa dan Peranannya di Malaysia*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1982.

¹⁹ Lihat komentar kritis Zakiah Othman, “Adakah Suruhanjaya Pilihanraya Malaysia Sebuah Badan Bebas?”, dalam Yusof Ismail dan Khayati Ibrahim (ed.), *Politik Melayu dan Demokrasi*, hlm. 237-262.

²⁰ Mohamad Hashim, *PAS: Sejarah Kebangkitan dan Masa Depan*, 1950-2000, hlm. 366-367.

²¹ Lihat jadual dan butiran lengkapnya dalam Ahmad Lutfi Othman, *Wajah Baru Politik Malaysia*, Penerbitan Pemuda, Batu Caves, 1995, hlm. 55.

²² Nota: kini masjid tersebut telah dikawal oleh pihak penguasa, malah telah dicat dengan warna biru – lambang BN, bagi menggantikan warna hijau – lambang PAS.

²³ Beliau meninggal dunia pada 19 April 2007.

²⁴ Ulama mempunyai peranan dan kedudukan yang sangat penting di sisi Islam kerana ulama ialah pewaris perjuangan para nabi. Untuk perbincangan lanjut, lihat (misalnya) Yusuf Qardhawi, *Keutamaan Ilmu dan Kemuliaan Para Ulama’ Menurut al-Quran dan al-Hadis*, Jahabersa, Johor Bahru, 1996.

²⁵ Mengenai peralihan kepemimpinan PAS daripada Asri Muda kepada Yusof Rawa dalam Muktamar PAS, bertarikh 1 Mei 1983, lihat Mohamad Hashim, *PAS: Sejarah Kebangkitan dan Masa Depan*, 1950-2000, hlm. 283-303.

²⁶ Untuk kupasan lanjut, lihat (misalnya) Mohd. Izani Mohd. Zain, *Islam dan Demokrasi: Cabaran Politik Muslim Kontemporari di Malaysia*, Penerbit Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 2005.

²⁷ Contohnya, 1990 – Mustafa Ali, 1992 – Azizan Abdul Razak, 1996 – Hishamuddin Yahya dan Kamaruddin Jaafar, 2006.

²⁸ Mengenai sejarah pengasasan parti ini (secara ringkas), lihat Rosnani Othman, “Krisis UMNO-Semangat 46”, Norazam Anuar, “UMNO: Sejarah Ringkas Pembentukannya dan Penubuhan Semula 1988” hlm. 115-127 dan Zalina Sulong, “Perpecahan Politik Melayu di Malaysia”, hlm. 42-59 dalam Yusof Ismail dan Khayati Ibrahim (ed.), *Politik Melayu dan Demokrasi*, A.S. Noordeen, Kuala Lumpur, 1996.

²⁹ Mengenai pertentangan antara parti-parti politik dan kesannya terhadap perpaduan ummah, lihat (misalnya) Muhammad Abu Bakar, “Parti Politik dan Perpaduan Ummah”, hlm. 125-136 dalam *Potret Masa: Persaingan Ideologi dan Pemulihan Tradisi*.

³⁰ Untuk penjelasan lanjut, lihat (antaranya) Muhammad Abdul Rauf, *Ummah Negara Islam*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1994. Yusof al-Qardhawy, *Fiqh Daulah dalam Perspektif al-Quran dan Sunnah*, Pustaka Syuhada, Kuala Lumpur, 1999. Subhi al-Saleh, *Politik dan Pentadbiran dalam Islam*, JAKIM, Kuala Lumpur, 1997. Muhamed S. el-Awa, *Sistem Politik Negara Islam*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1991. Abd. Karim Zaidan, *Islam dan Politik Kenegaraan*, Persatuan Ulama Malaysia, Petaling Jaya, 2000.

³¹ Perkembangan mendadak pengaruh politik Barisan Alternatif telah pun dikesani dan dilaporkan menerusi *Harakah*, 5/7/1999, hlm. 1.

³² Lihat (antaranya), *Harakah*, 2/10/ 1998, hlm. 43, *Harakah*, 18/9/1998, hlm. 1 dan *Harakah*, 2/10/1999, hlm. 16 dan 34.

³³ Mengenai pelbagai pandangan tokoh tentang Dr. Mahathir, lihat (misalnya) Faizal Yusup (ed.), *Bicara Tentang Mahathir*, Pekan Ilmu Publications, Kuala Lumpur, 2004.

³⁴ Benarlah firman-Nya, dunia ini hanyalah perhiasan sementara dan kesenangan yang memperdayakan (Surah Ali Imran:185), malah senda-gurau dan tipu daya belaka (Surah al-An’am:32).

³⁵ Lihat reaksi terhadap peristiwa ini dalam (antaranya) Mohd. Yusof Wali, *Isu Pemecatan Anwar: Yang Tersurat dan Tersirat*, T Cat Production, Rawang, 1998. Halim Shah, *Sumpah dan Air Mata Azizah*, Piramid Perdana, Kuala Lumpur, 1999. Wan Azizah Wan Ismail, *Suara Hati Reformasi*, R Publisihng Service, Kuala Lumpur, 2003.

- ³⁶ Dokumen kehakiman ini diterbitkan oleh Institut Kajian Dasar dalam *Mahkamah Sahkan Ada Konspirasi Untuk Memfitnah dan Membunuh Kerjaya Politik Anwar Ibrahim*, Institut Kajian Dasar, Kuala Lumpur, 2005.
- ³⁷ *Harakah*, 14/5/1999, hlm. 7. Untuk latar belakang dan perkembangan tragedi ini, antara tulisan yang agak lengkap mengenainya, lihat (misalnya) Mohd. Sayuti Omar, *Sumpah dan Air Mata Reformis Bangsa*, Tinta Merah, Kuala Lumpur, 1998.
- ³⁸ *Harakah*, 23/10/ 1998, hlm. 1. Lihat Anwar Ibrahim, *Surat-Surat Dari Penjara, 1998-2004*, Edisi Prima, Kuala Lumpur, 2006. Mohd. Yusof Wali, *Isu Pemecatan Anwar: Yang Tersurat dan Tersirat*. Halim Shah, *Sumpah dan Air Mata Azizah*, Piramid Perdana, Kuala Lumpur, 1999. Wan Azizah Wan Ismail, *Suara Hati Reformasi*, R Publishng Service, Kuala Lumpur, 2003.
- ³⁹ *Harakah*, 23/10/1998, hlm. 31.
- ⁴⁰ Antara reaksi kritis, lihat Syed Husin Ali, *Merdeka, Rakyat dan Keadilan*, SIRD, Kuala Lumpur, 2004. Fathi Aris Omar, *Patah Balek: Catatan Terpenting Reformasi*, SIRD, Kuala Lumpur, 2005.
- ⁴¹ Hakikat ini dapat dilihat sejak awal Oktober lagi, seperti tersiar menerusi *Harakah*, 23/10/1998, hlm. 31.
- ⁴² Anwar dan Wan Azizah, menerusi panel guaman mereka, membuat laporan polis pada 10 September 1999, di Balai Polis Tun H.S. Lee (Kuala Lumpur). Dokumen ini diterbitkan dalam Suria Janib, *Nostalgia Pejuang Reformasi*, hlm. 36-37 (majalah tidak berkala).
- ⁴³ Keghairahan menyertai PAS dapat dikesan sejak Oktober 1998 lagi. Lihat *Harakah*, 23/10/1998, hlm. 1.
- ⁴⁴ Beliau bertutur gagap sehingga berumur 18 tahun, dikecualikan menduduki ujian lisan SPM, namun dianugerahkan ketajaman pemikiran.
- ⁴⁵ *Harakah*, 14/5/1999, hlm. 16.
- ⁴⁶ *Harakah*, 14/5/1999, hlm. 11.
- ⁴⁷ Maklumat ini dipaparkan menerusi www.freemalaysiatoday.com.
- ⁴⁸ Kredibiliti SPR telah dipertikaikan sejak pertengahan 1999 lagi. Lihat *Harakah*, 114/5/1999, hlm. 3.
- ⁴⁹ Asas-asas kesejarahan untuk kedua-dua elemen di atas terdapat dalam budaya dan institusi politik Melayu tradisional. Antara kajian menarik mengenainya, sila lihat tiga tulisan Cheah Boon Kheang, [1]“Ketidakadilan Raja dan Keruntuhan Kerajaan Melaka: Pengadilan Moral dalam *Sejarah Melayu*”, dalam Qassim Ahmad (ed.), *Kekerasan Dalam Sejarah*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1993, [2]*Feudalisme Melayu: Ciri-ciri dan Pensejarahannya*. Syarahan Perlantikan Profesor, pada 10 Ogos 1991. Penerbit Universiti Sains Malaysia, Pulau Pinang, 1991 dan [3]“Feudalism in Pre-Colonial Malaya”, *JSEAS*, No. 2, 1994, hlm. 1-34. Untuk kupasan ringkas, lihat Muhammad Abu Bakar, “Politik Malaysia: Antara Tradisi dan Demokrasi”, hlm. 75-84 dalam *Potret Masa: Persaingan Ideologi dan Pemulihan Tradisi*.
- ⁵⁰ Cara ini telah disedari pihak editor *Harakah* lebih awal lagi. Lihat *Harakah*, 26/10/1998, hlm. 1.
- ⁵¹ Ahmad Lutfi Othman dan Taufek Yahya (ed.), *2 Dekad Terajui Perubahan*, Jabatan Penerangan dan Penyelidikan PAS (Pusat), Kuala Lumpur, 2007, hlm. 41.
- ⁵² Sebahagian maklumat (fakta dan data) mengenai sejarah penerbitan *Harakah* dikutip menerusi Ahmad Lutfi Othman dan Taufek Yahya (ed.), *2 Dekad Terajui Perubahan*.
- ⁵³ Untuk perbincangan lanjut, lihat Garry Rodan, *Transparency and Authoritarian Rule in Southeast Asia*, Murdoch University, Australia, 2004.
- ⁵⁴ *Harakah*, 30/10/1998, hlm. 39.